

L'EPIDÈMIA DE CÒLERA DE 1971, OCULTADA PEL FRANQUISME

SIERRA i VALENTÍ, Xavier

 <https://orcid.org/0000-0001-9080-0869>

Museu d'Història de la Medicina de Catalunya (MHMC), Terrassa (Vallès Occidental). xsierrav@gmail.com

Rebut: 21 de març de 2021

Acceptat: 15 de juny de 2021

PARAULES CLAU:

- Còlera
- Hospital del Mar
- Amadeo Foz Tena
- Francisco Alcántara Chacón
- Barcelona

PARAULES CLAU:

- Cólера
- Hospital del Mar
- Amadeo Foz Tena
- Francisco Alcántara Chacón
- Barcelona

KEYWORDS:

- Cholera
- Hospital del Mar
- Amadeo Foz Tena
- Francisco Alcántara Chacón
- Barcelona

RESUM: L'any 1971 es va produir un brot de còlera que, partint de l'Aragó, va afectar diverses zones del país, arribant a Barcelona, on es van concentrar els casos a l'Hospital del Mar. Amb motiu dels cinquanta anys d'aquest episodi, aportem alguns records personals, i revisem les informacions aparegudes a la premsa, que evidencien la continuada actitud d'ocultació de l'epidèmia per part de les autoritats.

LA EPIDEMIA DE COLERA DE 1971, OCULTADA POR EL FRANQUISMO. RESUMEN: En 1971 se produjo un brote de cólera que, desde Aragón, se propagó a varias zonas del país, afectando también a Barcelona, donde los casos se concentraron en el Hospital del Mar. Con motivo del cincuentenario de este episodio, aportamos algunos recuerdos personales y revisamos la prensa del momento, donde se ve el continuo intento de ocultar la epidemia por parte de las autoridades.

THE CHOLERA EPIDEMIC OF 1971 HIDDEN BY THE FRANCOISM. ABSTRACT: In 1971 there was an outbreak of cholera that, from Aragon, affected several areas of the country reaching Barcelona, where the cases were concentrated in the Hospital del Mar. On the occasion of the fiftieth anniversary of this episode, we provide some personal memories and review the information that appeared in the press, which shows the continued attitude of concealment of the epidemic by the authorities.

CITACIÓ DE L'ARTICLE: SIERRA I VALENTÍ, Xavier. "L'epidèmia de còlera de 1971, ocultada pel franquisme". A: *Gimbernat* [Barcelona], 2022; 76: 195-208. <https://doi.org/10.1344/gimbernat2022.76.10>

Aquest document està subjecte a una llicència Creative Commons

© Xavier Sierra i Valentí, 2022

DOI:10.1344/gimbernat2022.76.10

INTRODUCCIÓ

El nostre país ha sofert repetidament epidèmies de còlera durant el s. XIX, que han causat una alta mortalitat. Les más destacades van ser les de 1817-1823, 1829-1834, 1854-1855, 1863-1865, i la de 1885. En total, prop de 800.000 morts al llarg de la centúria.

Però també hi va haver petits brots colèrics, que encara que de menor magnitud, han estat silenciades per criteris polítics, com va ser el cas del còlera de 1971. Ara, que fa 50 anys d'aquest episodi, creiem que val la pena deixar-ne constància escrita.

L'any 1961 havia començat una nova pandèmia de còlera, a Indonèsia, causada per *Vibrio cholerae* biotip El Tor (una soca productora d'hemolisina soluble descrita per Felix Gotschlich l'any 1905 a l'estació de quarantena El Tor, a la península del Sinaï).¹ La malaltia es va propagar després per l'Índia i Bangla Desh. Va afectar molts països asiàtics i arribà fins l'orient d'Europa i el nord d'Àfrica, formant una tenalla que permetia preveure que arribaria a la Península Ibèrica, cosa que efectivament va succeir l'estiu de 1971.

L'EPIDÈMIA DE CÒLERA DE 1971

El còlera de 1971 va ser l'epidèmia més destacada dels darrers anys del franquisme i es va haver d'afrontar amb la divisió d'estructures del sistema sanitari, abans de la creació del Ministeri de Sanitat. Per una banda, l'assistència sanitària estava a càrrec del Seguro Obligatorio de Enfermedad (S.O.E) que depenia de l'Instituto Nacional de Previsión (INP) i del Ministeri de Treball, i per altra, l'Administración Sanitaria (Sanidad), una Direcció General del Ministeri de Governació. Així doncs, les responsabilitats i decisions sobre l'epidèmia les prenia en última instància el ministre de Governació, Tomàs Garicano Goñi (1910-1988), que poc abans d'accedir al ministeri havia estat governador civil de Barcelona.

El brot epidèmic es va produir l'estiu de 1971. La sanitat oficial va negar, de bon antuvi, que hi hagués còlera. En plena temporada de vacances, els organismes oficials temien que la notícia d'un brot colèric a Espanya pogués malmetre la imatge del país i arruïnar el turisme, que ja s'havia convertit en una important font de divises. En aquest treball s'ha efectuat una revisió de la premsa escrita (fonamentalment a

l'hemeroteca de *La Vanguardia*, que en aquell moment era un diari de referència a Barcelona), per tal de veure com apareixien les notícies sobre aquest brot epidèmic.

Així, el 7 de juliol, sense cap mena d'informacions prèvies, apareix a *La Vanguardia* una breu nota amb aquest titular: “*No hay cólera en España*”.² Aquesta petita nota, desmentint abans d'informar, va anar seguida, el diumenge 11 de juliol per una portada amb fotos a color sobre la platja i les vacances, en una explícita apologia del turisme.³

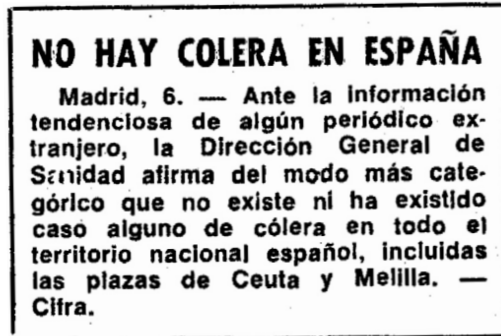

Figura 1. La primera referència de l'epidèmia de còlera va aparèixer en portada a *La Vanguardia Española* el dia 7 de juliol de 1971. La notificació, summent breu, comença negant l'epidèmia, sense cap altra informació prèvia.

El focus principal de còlera s'havia declarat a la conca del Jalón, a l'Aragó, als pobles d'Épila (3.997 habitants i 38 possibles casos) i Rueda de Jalón (534 habitants i 18 possibles casos). Pocs dies després, *El Heraldo de Aragón* informava d'una forma críptica i eufemística: “*Un problema crónico que se agrava (...) Contaminación de las aguas en la ribera del Jalón (...) El número de enfermos es bastante elevado, ya que el proceso es más virulento que en años anteriores. Han sido tomadas las medidas oportunas por la Jefatura de Sanidad, por lo que no hay motivos de alarma*”.⁴

El 19 de juliol, encara que oficialment no s'havia notificat res al respecte, els persistents rumors d'un brot epidèmic van fer que més de 3.000 persones es concentrassin davant de la Jefatura Provincial de Sanidad de Saragossa demanant vacunar-se.

La Jefatura va publicar una nota informativa en què s'informava d'una major incidència de “diarrees estivals” i es feien recomanacions sobre higiene personal, tractament de l'aigua de boca, rentat de fruites i verdures i eliminació d'excretes.

També s'informava que hi haurien vacunes suficients, però en cap moment es mencionava la paraula "còlera".⁵

Pocs dies després, a una columna de *El Heraldo de Aragón* es denunciava que mentre es negava la presència del còlera i s'insistia en què no era necessària la vacunació, s'estava vacunant els funcionaris i que la vacuna era exigida per viatjar a alguns països.⁶

Es va procedir a la vacunació anticolèrica a Saragossa. En total es van vacunar 607.381 persones a la província. Però en cap cas es reconeixia oficialment que es tractés de còlera, o en tot cas es destacava que era un "còlera benigne" i s'insistia constantment que la situació estava controlada.⁷ Malgrat la manca d'informació, els ciutadans, acostumats a la tendenciositat de les notícies i a la censura franquista, se'n malfiaven i es feia córrer cançons satíriques al·lusives a la situació.⁸ Va caure el consum de fruita i verdures: es van fer malbé 200.000 kg de fruita al mercat central de Saragossa. L'assistència a piscines també va disminuir notablement.⁹

El director general de sanitat, García Orcoyen, va qualificar el brot de diarrees estivals insistint en què no hi havia cap problema sanitari en cap punt del país.¹⁰ En un article al costat, però, es deia que no es coneix del tot l'origen de les diarrees.¹¹ Malgrat l'opacitat informativa i les contínues contradiccions, a Barcelona, però, alguns metges van organitzar-se per fer front a l'epidèmia, centralitzant la seva activitat a l'Hospital del Mar.

Figura 2. Façana de l'antic Hospital d'Infecciosos. Tot i que la foto és de 1932, l'estructura era la mateixa l'any 1971. Al costat de la reixa d'entrada, a l'esquerra, es pot veure el pavelló-consergeria on es van fer les vacunacions. (Foto: Barcelona i l'Hospital del Mar).

L'Hospital del Mar havia estat l'antic Hospital d'Infecciosos (1914-1940), de gestió municipal, que a partir de 1940 i fins 1975 va rebre el nom d'Hospital de Nuestra Señora del Mar.¹² L'Ajuntament de Barcelona havia creat allà un incipient nucli d'investigació, dirigit pel Dr. Jordi Gras (immunologia) i el Dr. Amadeo Foz (microbiologia). Amb el temps, aquest nucli inicial es convertiria en l'Institut d'Investigació Mèdica (IMIM).¹³

El Dr. Francisco Alcàntara (1922-2012) era des de 1967 el cap de Servei de Medicina Interna de l'Hospital de Nuestra Señora del Mar.¹⁴ A causa de l'epidèmia de còlera, el Dr. Alcàntara es va encarregar de dissenyar i organitzar una unitat de diagnòstic i tractament del còlera. Per atendre el brot es van evacuar i traslladar a altres hospitals tots els malalts no infecciosos que estaven ingressats i s'habilitaren serveis d'hidratació, esterilització, rentadors especials, fumigadors, cremadors de deixalles, lliteres idònies per a colèrics, etc.¹⁵ Els casos sospitosos de còlera es van instal·lar en tres pavellons.

1. Una unitat de rehidratació, on ingressaven els malalts greus amb diarrees molt intenses. La funció d'aquest espai era aïllar els casos i procedir a la rehidratació. També se'ls administrava cloramfenicol, seguint la pauta del moment per casos de còlera, recomanada per la Organització Mundial de la Salut (OMS).¹⁶
2. El segon espai era pels convalescents, pels malalts que ja havien superat la fase aguda.
3. El tercer pavelló era per malalts amb diarrea sense signes de deshidratació però que per diferents raons no podien ser atesos a casa seva.

Aquesta organització es va demostrar molt efectiva. Dels 580 casos ingressats (180 amb confirmació diagnòstica de còlera) només es van registrar 3 morts.¹⁶ En reconeixement a aquesta tasca assistencial contra l'epidèmia de còlera, el Ministeri de Governació va atorgar el 1973 al Dr. Alcàntara una condecoració de l'Orde Civil de Sanitat.

Un altre metge destacat en el control de l'epidèmia va ser el Dr. Amadeo Foz i Tena (1913-1993),¹⁷ bacteriòleg i professor de Microbiologia a la Universitat Autònoma de Barcelona (UAB), una universitat que s'havia creat tres anys abans. Foz va organitzar les determinacions microbiològiques, per una banda, i la vacunació de la població per l'altra. Tinc records personals d'aquesta campanya. Jo aleshores era alumne

intern de microbiologia i el Dr. Foz era el meu professor. A mitjans de juliol m'havia anat de vacances a casa dels meus pares, a Reus. Recordo que a una hora avançada de la nit vaig rebre la trucada del professor demanant-me que m'incorporés urgentment als equips de vacunació i que l'ajudés a reunir un grup de companys per a organitzar la vacunació.

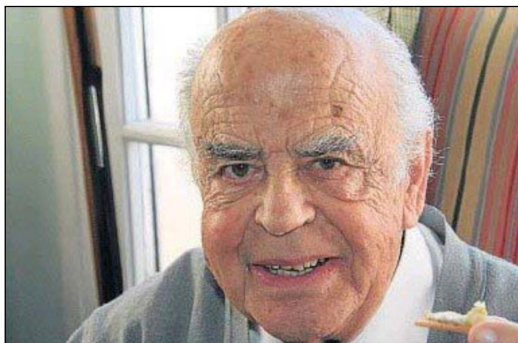

Figura 3. El Dr. Francisco Alcántara Chacón (1922-2012) va organitzar l'assistència i aïllament dels malalts de còlera a l'Hospital de Ntra. Sra. del Mar.

Figura 4. El Dr. Amadeo Foz i la seva gran col·laboradora, la Dra. Clara Roy i Avenosa (1930-1993), davant de l'Hospital del Mar (1980) (Foto: Galeria de Metges Catalans).

Els equips de vacunació van començar a funcionar de seguida. S'incorporaren metges de l'equip habitual de microbiologia, entre els que recordo la Dra. Clara Roy i Avenosa (autèntica mà dreta del Dr. Foz), el Dr. Ignasi Calicó, Dra. M. Luisa de Buen i un grup d'estudiants de Medicina de la UAB. Ens vàrem instal·lar en un petit cobert que hi havia llavors a l'entrada de l'hospital, una mena de consergeria. Es formaren dos equips, cada un format per 3-4 estudiants i un metge supervisor. Com a novetat, disposàvem de xeringues de plàstic d'un sol ús que encara no s'havien introduït al mercat. Fins llavors s'havien usat normalment xeringues de vidre, que calia esterilitzar cada vegada, i que, de tota manera, encara les usàvem quan s'acabaven les de plàstic. Un dels estudiants prenia les dades, un altre carregava la xeringa i l'altre inoculava. Cadascú feia unes 800 vacunes diàries. Hi havia moments en què es formaven llargues cues de gent per vacunar. Mentre es vacunava, es proporcionava instruccions d'higiene sobre com rentar la fruita i la verdura, l'aigua de boca i la higiene personal.

Per accedir a les sales dels colèrics, ens havíem de posar guants i també bates, peücs, còfies i mascareta de roba, que havien estat especialment esterilitzats i que es canviaven cada vegada. Les normes de la bugaderia de l'hospital eren estrictes. Els malalts no estaven en llits, sinò en lliteres, una mena de baiards plegables en tisora que permetien mantenir-les elevades, com si fos un llit, per permetre l'eliminació de la femta. A l'altura de la zona anal, hi havia un forat d'uns 15 cm per permetre la sortida de les contínues deposicions, ja que la diarrea podia arribar a ser

Figura 5. *El laboratori de microbiologia de l'Hospital del Mar, dirigit pel Dr. Foz, en una imatge dels voltants de 1970.*

de 30 l/dia. El forat connectava amb un tub que portava la femta a una galleda que la recollia i que contenia un fort antisèptic. Els malalts estaven profundament deshidratats i se'ls rehidratava amb sèrum parenteral. La visió de la fàcies dels malalts i de les fòvees que la pressió produïa a la seva pell no s'oblida fàcilment. Ni tampoc els moviments del vibrió colèric viu al microscopi.

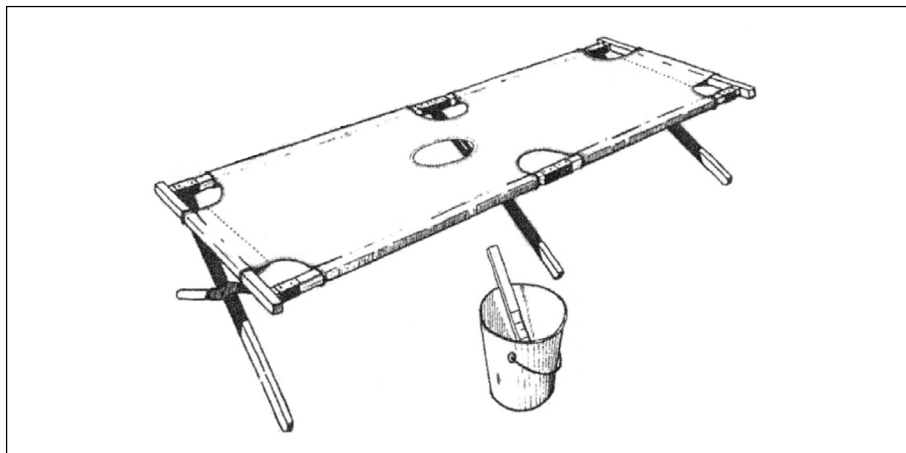

Figura 6. Dibuix dels baiards que s'usaven per la hospitalització dels malalts amb còlera.

Mentre tot això passava, la premsa seguia negant la realitat. El 24 de juliol, després de dies de silenci, *La Vanguardia Española* publicava un titular: “Normalidad sanitaria en todo el país”. Un altre article destacava: “No es necesaria la vacunación, afirma la Organización Mundial de la Salud”.¹⁹ Un subtítol afirmava categòricament “el foco epidémico está definitivamente estrangulado”, i tot i que reconeixia que s'havien hospitalitzat 435 persones amb “transtornos diarreicos” a Saragossa, insistia que la campanya sanitària estava pràcticament conclosa.

Pocs dies més tard s'acusava la premsa francesa de crear confusió entorn al còlera a Espanya²⁰ i revelava l'autèntica preocupació de les instàncies oficials, que qualificaven la situació de “golpe bajo al turismo español”.²¹ El mateix article reconeix que una gran part dels turistes francesos havien tornat al seu país de forma precipitada.

El 27 de juliol s'insisteix en la idea que l'existència de còlera era una calúmnia contra el pròsper turisme espanyol i que, en realitat es tractava d'una diarrea inofensiva: “algunos casos de diarrea estival, y no de cólera como algunos malintencionados afirmaron confundiendo lamentablemente los bacilos”.

S'afirmava que gràcies a la intensa vigilància de *“las enfermedades diarreicas estivales en España, no se ha descubierto ningún caso nuevo portador de vibriones coléricos desde la aparición del reducido foco inicial”*. Si es llegeix amb atenció aquesta breu notificació, podem esbrinar que reconeix que hi ha hagut casos de còlera, que els qualifica amb l'eufemisme de diarrees estivals i que destaca que, gràcies a les mesures oportunes, no s'estan produint nous casos: un evident intent de tranquil·litzar la població i de salvar la temporada turística, aprofitant per lloar la bona gestió de les institucions oficials. Una irresponsable ocultació de la situació real a l'opinió pública. Les contradictòries informacions també posaven en dubte l'eficàcia del vaccí, malgrat que l'OMS l'avaluava en un 70%-90%.²²

L'agost van augmentar el nombre de casos i la premsa va començar a deixar entreveure la situació. El 13 d'agost, apareix la notícia que es normalitzava el consum de fruites i verdures a Madrid, després del passat brot de còlera (tot i que prèviament no s'havia parlat mai de que hagués baixat el consum de fruita, ni tampoc s'havia reconegut explícitament la presència de còlera). En aquest sentit, el 28 d'agost s'informa que el delegat d'Espanya a l'OMS desmenteix la presència de *nous casos* de còlera.²³ Aquesta voluntat d'emascarar la situació era compartida per altres diaris.

El 2 de setembre l'ABC de Madrid accepta: *“Presencia de nuevos casos aislados de cólera benigno en España”*.²⁴ El qualificatiu *“benigno”* no es deriva de consideracions mèdiques sinò d'un intent de treure ferro a la situació. I a continuació: *“Coinciden con el movimiento de viajeros procedentes de África”* (en un intent de negar els contagis autòctons). El mateix qualificatiu de benigne el trobem pocs dies després a *La Vanguardia Española*, en reconèixer que s'han donat nous casos a Barcelona i a València. Tot i així, només es reconeixen 6 i 8 casos, respectivament, una xifra molt per sota de la realitat. El dia següent, el diari difon, en un article relativament extens, les normes higièniques recomanables per combatre i prevenir el còlera (les mateixes que unes setmanes abans deien que no eren necessàries).²⁵

Però les autoritats segueixen negant l'epidèmia, amb contínues declaracions: *“Hay que terminar con esta preocupación infundada del cólera”*,²⁶ ja que veien que la campanya de vacunació evidenciava la realitat de l'epidèmia. Per això, insisteixen que el vaccí no és necessari i que és fals que s'exigeixi la vacuna per passar al territori francès.²⁷ Tan sols dos dies més tard, el mateix diari es contradia i anuncia l'obligatorietat del vaccí anticolèric per entrar a França.²⁸ Al dia següent, es declaren dos casos de còlera a França, un d'ells provinent de Barcelona,²⁹ mentre l'assemblea de l'OMS es reuneix i dona el nombre de morts causats per l'epidèmia de còlera al

món durant 1971: 18.603.³⁰ Fins el 26 d'octubre no es comunica que França ja no obliga a vacunar-se a la frontera d'Irun (per tant, fins llavors sí que era obligatori).³¹

Les escasses referències a l'epidèmia sempre porten la intenció de subratllar que és un intent de desprestigi internacional. Així s'ha d'entendre l'article del 20 d'octubre on es fa balanç de la temporada turística a Sant Sebastià, on es conclou que ha estat bona malgrat la "campanya contra el turisme a Espanya" amb el tema del còlera.

CONCLUSIONS

Aquest any s'han complert 50 anys del brot epidèmic de còlera de 1971 al nostre país. Els que vàrem viure aquell episodi recordarem sempre les feixugues jornades de vacunació, la clínica dels malalts hospitalitzats i la inoblidable visió del *Vibrio cholerae* al microscopi. Però les institucions sanitàries i polítiques del franquisme van fer tot el possible per ocultar i maquillar la realitat, per tal de preservar el turisme i el prestigi internacional d'Espanya. En cap moment es va proporcionar dades reals sobre letalitat o mortalitat. Es va vulnerar així el dret de la ciutadania a una informació lliure i veraç sobre una malaltia infecciosa que podia estendre's fàcilment. No era la primera vegada que el franquisme silenciava epidèmies. També a la primeria dels anys 1950 es va ocultar el brot de poliomièlitis i no es van divulgar de forma adient les normes higièniques per prevenir-la. La vacunació de la poliomièlitis va arribar a Espanya amb 10 anys de retard. El resultat va ser que molts nens van patir la malaltia i les seves conseqüències, que els deixaren importants seqüeles.

Enfront d'aquest negacionisme oficial, que fins i tot insistia en desaconsellar la vacunació, es va organitzar l'actuació d'equips mèdics eficients dirigits pel Dr. Francisco Alcántara i el Dr. Amadeo Foz a l'Hospital del Mar de Barcelona per fer front a l'epidèmia. Allà es van aplegar, tractar i aïllar adequadament els casos de còlera de la ciutat i es va organitzar, amb escassos mitjans, la vacunació de la població. Cinquanta anys després, immersos en una pandèmia de proporcions molt més importants, en la que no sempre les actuacions dels governants han estat encertades, hem volgut recordar amb la revisió de la premsa i el propi testimoni personal aquest episodi de negacionisme i ocultació del que s'ha deixat fins ara molt poca constància escrita.

Figura 7. Imatge del pavelló on es van instal·lar els equips de vacunacions anticolèriques a l'Hospital del Mar, l'estiu del 1971.

NOTES

1. CHASTEL C. "The centenary of the discovery of the vibrio El Tor (1905) or dubious beginnings of the seventh pandemic of cholera". A: *Histoire des Sciences Médicales*, 2007; 41(1): 71-82.
2. "No hay cólera en España. Ante la información tendenciosa de algún periódico extranjero, la Dirección General de Sanidad afirma del modo más categórico que no existe ni ha existido caso alguno de cólera en todo el territorio nacional, incluidas las plazas de Ceuta y Melilla". Vegeu: *La Vanguardia Española*, 7 juliol 1971, p. 3.
3. *La Vanguardia Española*, 11 juliol 1971, p. 1-3.
4. *El Heraldo de Aragón*, 17 juliol 1971. Citat per: CARRASCO ASENJO, M.; JIMENO MAESTRO J. "La epidemia de cólera de 1971. Negar la realidad". A: *Revista de Administración sanitaria siglo XXI*, 2006; 4 (4): 583-597. [En línia]. <<https://www.elsevier.es/es-revista-revista-administracion-sanitaria-siglo-xxi-261-articulo-la-epidemia-colera-1971-negar-13096554>> [Consulta: 24-03-2021].
5. "Hay vacunas para toda la población. Se esperan 500.000 dosis de vacunas que llegan desde Madrid. No hay motivo de alarma. En la actualidad la mortalidad es mínima y la ciudad se encuentra perfectamente controlada y preparada".

Citat a: MEDIAVILLA J. "Epidemia de cólera de 1971: así fue la última gran campaña de vacunación". A: *Redacción médica*, 8 gener 2021.

<<https://www.redaccionmedica.com/la-revista/noticias/epidemia-colera-1971-asi-fue-ultima-gran-campana-vacunacion-8402>> [Consulta: 14-03-2021].

6. *“No se puede decir al público, oficialmente, que no se vacune o, al menos que no hace falta vacunarse, siendo así que, horas después, ese mismo público se entera de que a los funcionarios se les está vacunando y de que no se puede salir en masa de España sin vacunarse (...)”*. Josefina Carabias. *El Heraldo de Aragón*, 24 juliol 1971, p.24. Citat per: CARRASCO ASENJO, M.; JIMENO MAESTRO J. “La epidemia de cólera de 1971. Negar la realidad”... *op cit*.
7. *“No existe peligro de epidemia en España (...). Los siete casos de cólera- Eitor detectados en Épila y Rueda han sido de carácter leve (...) ningún nuevo caso ha podido detectarse, tras una amplia investigación epidemiológica y bacteriológica de las heces de personas con procesos diarreicos recientes (...). Dada la situación de absoluta normalidad sanitaria en el país, no es necesaria la vacunación, exceptuando las zonas donde las autoridades sanitarias lo hayan determinado (...)”*. Citat per: MEDIAVILLA J. “Epidemia de cólera de 1971...” *op. cit*.
8. Una prova del malfiament popular eren les cançons satíriques populars que circulaven sobre aquest tema com aquesta, que es cantava amb la tonada de l’*“Ay Carmela!”* —aleshores *“Por el río Nervión”*—:

*“Por el río Jalón bajaba el colera (sic),
rumba la rumba la rum,
por el río Jalón bajaba el colera,
rumba la rumba la rum,
si no es por la vacuna
nos entra la caguera,
rumba la rumba la rumba,
la rumba del Jalón”*.

La ironia de la lletra palesa per una banda l’existència real del còlera, malgrat la negació de les autoritats i els beneficis de la vacuna. (Comunicació personal del Dr. Lluís Guerrero).
9. *«Las piscinas zaragozanas apenas registran afluencia de bañistas. Todo parece como si el verano hubiera terminado ya»*. *Heraldo de Aragón*. Frases en la Calle p. 5. Citat per: CARRASCO ASENJO M.; JIMENO MAESTRO J. “La epidemia de cólera de 1971. Negar la realidad...” *op. cit*.
10. Alguns titulars del dia: *“Las declaraciones textuales del doctor García Orcoyen sobre los casos de “diarrea estival” , “En ningún punto del país existe el menor problema” , “Situación totalmente tranquilizadora”*. *Vegeu: La Vanguardia Española*, 22 de juliol de 1971, p. 6.
11. *“Aún no se sabe con certeza en que consisten las ‘diarreas estivales’ de la provincia de Zaragoza”, “...el brote no es grave”*. *Vegeu: La Vanguardia Española*, 22 de juliol de 1971, p. 6.

12. <<http://www.parcdesalutmar.cat/hospitals/hospital-del-mar/historia.html> [Consulta: 14-03-2021].
13. BAÑOS, Josep-Eladi; GUARDIOLA, Elena. "Eponímia mèdica catalana. El test Barcelona". A: *Annals de Medicina*, 2012; 95 (4): 175-80 [En línia]. Consultable a: <<https://www.raco.cat/index.php/AnnalsMedicina/article/view/283308>> [Consulta: 14 març 2021].
14. BRUGUERA I CORTADA M. "Francesc Alcàntara i Chacón". A: *Galeria de metges catalans* [En línia]. Consultable a: <<http://www.galeriametges.cat/galeria-fitxa.php?icod=JKG>> [Consulta: 14 març 2021].
15. <<http://www.hospitaldelmar.cat/centenari/sabieu-que/13/sabieu-que-lhospital-del-mar-va-tractar-tots-els-malalts-i-sospitosos-de-colera-de-tot-el-pais-duran>> [En línia]. [Consulta: 14 març 2021].
16. *Principios y práctica de la lucha anticolérica*. Ginebra: OMS; 1970. p. 93-9.
17. CORBELLA, Jacint. "El cólera de 1971. Francisco Alcántara Chacón (1922-2012)". A: *La Vanguardia*, 4 gener 2013, p.25. Consultable a: <<http://enmemoria.lavanguardia.com/obituarios/francisco-alcantara-chacon.html>> [Consulta: 14 març 2021].
18. BAÑOS, Josep-Eladi; GUARDIOLA, Elena. "Amadeu Foz i Tena (Lécera (Saragossa), 1913 – Barcelona, 1993)". A: *Galeria de metges catalans* [En línia]. Consultable a: <<http://www.galeriametges.cat/galeria-fitxa.php?icod=EIH>> [Consulta: 14 març 2021].
19. "No es necesaria la vacunación, afirma la Organización Mundial de la Salud. Las precauciones que ha tomado el Gobierno español son más que suficientes para que no haya peligro para el turismo, ha declarado el Dr. Candau, director de la OMS". "La vacunación no es necesaria", "No hay peligro de epidemia", "El foco epidémico está definitivamente estrangulado". Vegeu: *La Vanguardia Española*, 24 de juliol 1971, p. 5.
20. "La prensa francesa objetiva denuncia el confusionismo creado entorno al cólera. Le Monde sale al paso de las informaciones desorbitadas que han circulado a propósito de la supuesta epidemia", "Golpe bajo al turismo". Vegeu: *La Vanguardia Española*, 24 de juliol 1971, p.14.
21. "Golpe bajo al turismo". Vegeu: *La Vanguardia Española*, 24 de juliol 1971, p.14.
22. "...Sobre la vacuna recomendada por la OMS (suspensión salina de células muertas de *V. cholerae*, 8.000 millones por mililitro, en la que están representados a partes iguales los serotipos Ogawa e Inaba), los autores no están de acuerdo en cuanto al tanto por 100 de protección en las personas vacunadas, variando del 70 por 100, según los más optimistas, al 9 por 100 en los menos optimistas. (...) A nuestro entender, las indicaciones de administración de vacuna anticolérica varían según se trate de país superdesarrollado, desarrollado, en vías de desarrollo o subdesarrollado. Nuestra opinión la expondremos con sinceridad. Los Gobiernos de todos los países se ven

forzados muchas veces a tomar medidas no adecuadas técnicamente, pero aconsejables por impulsos políticos.(...) En poblaciones que cuentan con abastecimiento de aguas y alcantarillado, aun cuando no se depuren sus aguas residuales (...) el proceder sería (...) no vacunar masivamente, aun cuando se presentaran algunos casos esporádicos”.

GIMENO DE SANDE, A. “Medidas de control del cólera”. A: *Rev Sanid Hig Pública*, 1971; 45: 1149-71. Citat per CARRASCO ASENJO M.; JIMENO MAESTRO J. “La epidemia de cólera de 1971. Negar la realidad...” *op. cit.*

23. *La Vanguardia Española*, 28 agost 1971, p. 5.

24. En aquest article es torna a insistir que “*La vacunación no es necesaria*”. Vegeu: *ABC*, 2 setembre 1971, p.34.

25. *La Vanguardia Española*, 9 setembre 1971, p. 21.

26. *La Vanguardia Española*, 14 de setembre de 1971, p. 5.

27. *La Junquera*: “*No se exige certificado de vacunación anticólera para entrar en Francia*”. Vegeu: *La Vanguardia Española*, 12 setembre 1971, p.36.

28. “*Francia: Obligatoriedad de la vacuna anticolérica para los viajeros aéreos procedentes de España. Normas del Ministerio galo, de Sanidad*” a *La Vanguardia Española*, 14 setembre 1971, p. 21 . Pocs dies després, en un article sobre la verema a França ho ratifica: “*debe someterse, por cierto, este año a la vacuna anticolérica al pasar la frontera*”. Vegeu: *La Vanguardia Española*, 25 setembre 1971, p. 14 .

29. CASASA PLANAS A. “Barcelona 1971. El tractament mediàtic d'un brot de cólera sota la dictadura”. A: *Apsalut*, 2014; 2, 2. [En línia]. Consultable a: <<https://apsalut.cat/2014/03/30/barcelona-1971-el-tractament-mediatic-dun-brot-de-colera-sota-la-dictadura/>> [Consulta: 21 març 2021].

30. L'Assemblea de l'O.M.S. deixà clara la seva postura “*La acción contra esta enfermedad, que en 1971 ha causado ya 18.603 muertes en 30 países, debe apoyarse en una estrategia racional de salud pública, que deberá comenzar por una información rápida, precisa y completa*”. Però en canvi, *La Vanguardia Española* intenta distreure l'atenció del lector, i el títol de l'article sobre l'Assemblea evita fer cap referència: “*El Comité de la O.M.S. estudió la contaminación del medio ambiente*”. Vegeu: *La Vanguardia Española*, 17 setembre 1971, p. 9.

31. “*...las autoridades francesas han suprimido la obligatoriedad de vacunación contra el cólera en la frontera de Irún*”. *La Vanguardia Española*, 26 octubre 1971, p. 5 .